

Bárdi Nándor

ÁLSÁGOS ÁLLÍTÁSOK A MAGYAR ETNOPOLITIKÁBAN

*A küllhoni magyarok és a budapesti kormányzatok
magyarságpolitikája*

Milyen elképzelések és tévhitek élnek a magyarországi közvéleményben a küllhoni magyarokkal kapcsolatban? A tudatlanság bátorsága volna erre reprezentatív szociológiai vizsgálatok eredményei nélkül válaszolni. (Ilyen vizsgálatra tavaly került sor, az eredményeket rövidesen megismerhetjük.) A magyar nemzetépítés egy részkérdésének, a magyar kisebbségi közösségek történetének kutatója számára ez a kérdés úgy merül fel, hogy a magyarországi közvélemény és a politikai elit hogyan kezelte az elmúlt három évtizedben küllhoni vonatkozásban a magyar–magyar viszonyt, illetve milyen politikai érdekeknek és folyamatoknak rendelődik alá mindez.

Ez a tanulmány fogalmak és viszonyok tisztázására törekszik a 2015-ben kezdődő új helyzetben, amikor a budapesti kormányzat nemzetállami vágtába kezdett. Olyan politikai retorikát használ a migrációs és uniós kérdésekben – a politikai mozgósítás érdekében –, amely felülírja a magyar nemzetépítésben és a (magyar kisebbségi) nemzeti mozgalmakban bevett kisebbségvédelmi, kulturális és emberjogi érvrendszert. Ennek következtében úgy érzékelhető, hogy a bibói értelemben vett politikai hisztéria állapota vesz bennünket körül, amelyben minden politikai történés egyetlen probléma, az Európába való bevándorlás viszonylatában értelmeződik. A jelenlegi helyzet lényege a *magyarságpolitikai kettősség*. A rendszerváltás óta ilyen bőkezű magyarországi anyagi támogatás nem került a határokon túli magyarokhoz; a kettős állampolgárság révén szabad döntés kérdése lett a kisebbségi identitás (kettős kötődés) helyett az új állampolgári identitás megszerzése; a küllhoni magyarok fiatalabb generációi lényegében magyarországi médiákon szocializálódnak egy virtuális Magyarországon.

Ezeket és további példákat nézve mondhatnánk, hogy a legjobb irányba mennek a dolgok, ugyanakkor a szerbiai és az ukrainai magyarság a nagy gazdasági támogatások ellenére migrációs exodust él át; a kisebbségi politikai elitek a Nemzeti Együttműködés Rendszerébe és alárendelődtek a budapesti kormányzat szomszédságpolitikájának; új nyugati diaszpóra jött létre, amelyet nem ér el a magyarságpolitikai intéz-

ményrendszer; a szórványközösségek intézményei magyarországi lélegeztető támogatásokon élnek, alig van helyi társadalmi támogatói bázisuk; a kisebbségi magyar közösségek a magyarországi kormányzati propaganda hatása alá kerültek (például a migránskérdésben vagy romaügyekben). Maguk a magyarságpolitika működtetői és a kisebbségi politikusok, etnopolitikai vállalkozók is *kettős beszédben* élnek. Egyszerre működtetik a rendszert, nyilatkoznak, konferenciáznak, érdekeket járnak ki – „ahogy lehet” –, ugyanakkor látják a szakpolitika hiányát a vezérdemokrácia körülményei között. Látják a lojalitásretorikákat, a kisebbségi közösségek intézményi deformálódását, a helyi etnikai/társadalmi megszólíttatás és az önszerveződés deficitjét.

A szintén bibói értelemben vett „hamis realista” és a „túlfeszült lényeglátó” küzd bennem az elmúlt év decemberében a határon túlra egyetlen kormányhatározattal minden különösebb szakmai előkészítés nélkül, ingatlanberuházásokra két hét alatt kiáradó több mint 30 milliárd forintot látva. (A költségvetés betervezett éves támogatása a külföldi magyaroknak összesen 60 milliárd forint körül volt.) Ugyanakkor ismerem a kisebbségi intézmények filléres alkalmazási gondjait, a közösségi szolgáltatások halódását, a forráshiány miatt el sem induló szolgáltató, felzárkóztató programokat. S ide értelmes társadalmpolitikai célokra nagyon is elkelnének a források. Gyakran nem értem az autonómiaretorikában utazó, forrásokkal és döntési kompetenciákkal bíró kisebbségi politikusokat, akik csak megmosolyogják azt a javaslatot, hogy szolgáltató honlapok kellenének a saját (párhuzamos) társadalomépítéshez például menetrendekkel, a hivatalos ügymenetek leírásával, vagy hogy minden iskolai délutáni felzárkóztatás alapja az, hogy ebédet biztosítsanak a gyerekeknek. Ezeket a folyamatos tapasztalatokat nehéz végletes minősítések nélkül feldolgozni. Márpedig hozzá kell látni a „lényeglátó realizmus” kereséséhez. Magyarországon a határon túl élő magyarok problémakörére *a szimbolikus beszéd, a retorikai megfelelésigény* teleszlik rá. Ilyen helyzetben a közbeszéd mindent a szimbolikus értéke szerint kezel, és nem „a dolgot magát”, annak történelmi, társadalmi, gazdasági összefüggéseit vizsgálja. A fogalomtisztázás és az önreflektálás a meghatározó összefüggések alapján történő értelmezéshez való visszajutást segíti; ez az írás erre tesz kísérletet, szerkesztői kérésre jegyzetapparátus nélkül, régebbi szövegeim felhasználásával.

A „HATÁRONTÚLISÁG” FOGALMA

A téma legfontosabb álságos(an használt) fogalma – több mint tévhit, mert az egész közbeszédet meghatározza – a „határon túli magyar”, amelyet dekolonializálva mondhatunk „külföldi magyarnak” vagy „kisebbségi ma-

gyarnak” is. Használatából következik a különböző gazdasági, szociokulturális, politikai helyzetben lévő csoportok *homogenizálása, összemosása*. Mintegy kiragadva őket saját országaik társadalmi struktúrájából, egydimenziós, a magyar azonosságot, kötődést mutató képet megkonstruálva. A magyarul beszélők mintegy 13,5 milliós csoportját sokféleképpen lehet strukturálni: Magyarországon élőkre és azon kívüliekre, magyar állampolgárookra és nem magyar állampolgárookra (ez már felülírja az országhatárokat). A nem Magyarországon élők részben Közép-Európában élnek, mások azon kívül. Ez utóbbiaknak, a diaszpórának a legfontosabb jellemzője, hogy tagjai maguk távoztak új országukba.

Tovább lehet strukturálni a csoportot aszerint, hogy melyik országban él; Magyarországról vagy más országból vándorolt-e oda ő vagy az elődei; milyen körülmények között, hogyan használja anyanyelvét. A közép-európai magyar kisebbségi közösségeket országonként, lélekszámuk és intézményszerűségük szerint is lehet csoportosítani. A szlovéniai és a horvátországi magyarságnak meghatározója a szórványhelyzet, a vegyes házasságok túlsúlya, és a demográfiai folyamatok miatt egyre inkább mint falusias, homogenizálódó, többes, regionális identitású közösségeként jelennek meg. Hozzájuk hasonló a burgenlandi magyarság, amely azonban már erősen kisebbségben van ebben a tartományban és Ausztria más részein is az országban munkát vállaló magyar anyanyelvűek százezres tömegéhez képest.

Egy másik kör a négy legnagyobb kisebbségi magyar közösség Szerbiában, Ukrajnában, Szlovákiában és Romániában, ahol az egyes magyarok hazafogalma alapvetően a szülőföldre vonatkozik, és különböző mértékben, de egyszerre kötődnek a rokon/anyaországhoz és lakóhelyük államiságához. Ez az a négy közösség, amely a kilencvenes években *párhuzamos kisebbségi társadalmakat* próbált felépíteni, saját etnikai intézményességén belül fogalmazta meg politikai jövőképét. A négy ország között különbséget kell tennünk abban a vonatkozásban, hogy társadalmi, foglalkoztatási stb. pozíciói a két előbbi ország magyarjainak jóval rosszabbak, mint a többségi nemzetekhez tartozóké, illetve a magyarországi mutatók. Ennek is a következménye, hogy ezekben a régiókban nemcsak a középosztály tűnik el, hanem exodus folyik, amelyet a magyarországi nyilvánosság azért nem érzékel, mert a szülőföldjüket elhagyók döntően vagy magyar állampolgárként érkeznek Magyarországra, vagy mert Nyugat-Európába mennek. (A jelenség például abban ragadható meg, hogy 2016-ban a kárpátaljai magyar érettségizők háromegyede, a szerbiaiak négyötöde Magyarországon tanult tovább.) A szlovákiai és a romániai magyarok között pedig az urbanizáltság, a foglalkozási szerkezet és az életszínvonal terén az előbbieket javára jelentős különbség mutatható ki. A legnagyobb létszámú romániai magyarságon belül is különbséget kell tennünk a Partiumban, a Dél- és Közép-Erdélyben szórványban és a székelyföldi tömbmagyarságban élők között.

Talán jobban belátjuk a tagolás értelmét, ha belegondolunk abba, hogy a külhoni magyarokról szóló hírek és tudósítások jó kétharmada a Székelyföldről érkezik, s az is világos kell legyen, hogy az anyanyelven túl más-más világot jelenthet a havi több mint 1000 eurót kereső szlovéniai és a havi 130 eurót kereső kárpátaljai magyar világa.

Az elmúlt huszonöt év legfontosabb társadalmi folyamatai a kisebbségi magyar közösségekben

Ahhoz, hogy a külhoni magyarokról ne mint szükségszerű *szenvedéstörténet* alanyairól, megsegítendő testvérekről, avagy hősiek *supermagyarokról*, netán a *nemzeti egység szimbólumairól* szóljunk, kulcskérdés az utóbbi negyed évszázadban őket érintő legfontosabb társadalmi folyamatok szám-bavétele (BÁRDI 2013).

1. TÁBLÁZAT • A Magyarországgal szomszédos országok magyarságának létszáma és arányuk, 1910–2011 (n. a. = nincs adat)

	1910		1930		1991		2001		2011	
Burgenland (Ausztria)	26 225	9%	10 442	3,5%	6763	2,8%	6641	2,4%	n. a.	n. a.
Szlovákia	884 309	30,2%	592 337	17,6%	567 296	11,5%	520 528	9,6%	458 467	8,5%
Kárpátalja (Ukrajna)	184 108	30,6%	116 898	15,9%	155 711	12,5%	151 516	12%	n. a.	n. a.
Vajdaság (Szerbia)	425 672	28,1%	376 176	23,2%	339 491	16,9%	290 207	14,2%	253 899	13%
Horvátország	119 874	3,5%	66 040	1,7%	22 355	0,5%	16 595	0,4%	n. a.	n. a.
Muravidék (Szlovénia)	20 737	23%	15 050	–	7637	8,5%	5 386	6,5%	n. a.	n. a.
Erdély (Románia)	1 653 943	31,7%	1 552 563	25,8%	1 603 900	20,8%	1 415 800	19,6%	1 224 937	18,9%

Forrás: népszámlálási adatok

Az 1. táblázatból kitűnik, hogy a szomszédos országokban élő magyarok lélekszáma az elmúlt kilenc évtized alatt több mint egymillió fővel lett kevesebb. Ez a folyamat még jobban megragadható, ha a Kárpát-medence népességén belül nézzük meg a nem magyarországi magyarok arányát, amely 1910-ben 32,1% volt, 2001-ben pedig 17,6%. Régióként pedig Kárpátalján, a Vajdaságban és Szlovákiában egyharmadról kb. egytizedre, Erdélyben pedig egyötödre csökkent az arányuk. Ugyanakkor a közép-európai országok etnikailag homogénebbek lettek, és ez leginkább Magyarországra érvényes.

Az utóbbi két évtizednek a kisebbségi magyarokat érintő folyamatai közül első helyen a 600 ezer fős *népfogyatkozást* lehet kiemelni. Ennek okait a következő táblázat foglalja össze. De mindenekeelőtt hangsúlyozni kell, hogy a népfogyatkozás a magyar kisebbségtörténetben az utóbbi tíz évet leszámítva mindig történelmi kataklizmákhoz kapcsolódott.

2. TÁBLÁZAT • A kisebbségi magyar közösségek létszámfogyatkozásának okai, 1991–2011

Terület	A népességszám változása (ezer fő)		Természetes szaporodás/fogyás (ezer fő)		Vándorlási egyenleg (ezer fő)		Asszimiláció (ezer fő)	
	1991–2001	2001–2011	1991–2001	2001–2011	1991–2001	2001–2011	1991–2001	2001–2011
Erdély	-193	-197	-100	-60	-106	-111	8	-20
Szlovákia	-47	-63	-12	-23	-2	-15	-34	-24
Vajdaság	-50	-40	-30	-30	-50	-5	-5	-5
Kárpátalja	-4	-9	-5	-5	-4	-2	5	-2

Forrás: GYURGYÍK–HORVÁTH–KISS 2010, 95; KISS 2012, 45.

A 2. táblázatból látszik, hogy miközben a romániai magyarság csökkenése alapvetően a természetes fogyásnak és a döntően Magyarországra történő elvándorlásnak tudható be, addig a szlovákiai magyarok esetében a legfontosabb az intergenerációs nemzetváltás, az asszimiláció. Ez elsősorban a vegyes házasságokon keresztül megy végbe. A szerbiai magyaroknál a legfontosabb népességcsökkentő tényező a délszláv háborúk elől Magyarországra való menekülés volt. Az ukrainai magyarság esetében viszont stabil demográfiai viszonyokról beszélhetünk a kelet-ukrainai háború kitöréséig (2014). Az ausztriai magyarokat két részre oszthatjuk: a néhány ezres, elöregedő burgenlandi magyarságra és az elsősorban bécsi és Bécs környéki, Magyarországról, Romániából és Szerbiából érkezett magyar bevándorlók csoportjára; az előrejelzések szerint itt várható egyedül komoly növekedés. A viszonylag alacsony magyarországi népességcsökkenés elsősorban a szomszédos országokból érkező magyar anyanyelvű bevándorlóknak köszönhető; számuk majdnem 300 ezer fő. A legnagyobb fogyással a két kisebb magyar közösségben kell számolnunk (Szlovéniában és Horvátországban), ahol 50-60% fölött van a vegyes házasságban élő magyarok aránya. Húsz év távlatában a magyarok fogyása az adott országos átlagokhoz képest Horvátországban, Szlovéniában és Szerbiában a legnagyobb (60%, 50%, 31%); Romániában és Szlovákiában mérsékelt (20%, 18%), míg Ukrajnában a csökkenés 4% ponttal kisebb az országosnál, Ausztriában pedig hatszoros növekedés várható.

Három országban (Szlovénia, Horvátország, Ukrajna) döntően falusi környezetben él az elöregedő magyar népesség, de a többi kisebbségi magyar közösségre is jellemző az utóbbi évtizedben a kisvárosok felértékelődése és egyfajta reruralizáció. Ez utóbbi azt jelenti, hogy valamennyi Magyarországon kívüli magyarlakta régióban jelentősen csökkent a városi (5000 fő fölötti településeken lakó) magyar népesség aránya és ezzel nőtt a kistelepüléseken, falvakban élőké. Több regionális központnak tekinthető város elvesztette magyar többségét (Szatmárnémeti, Marosvásárhely, Sza-

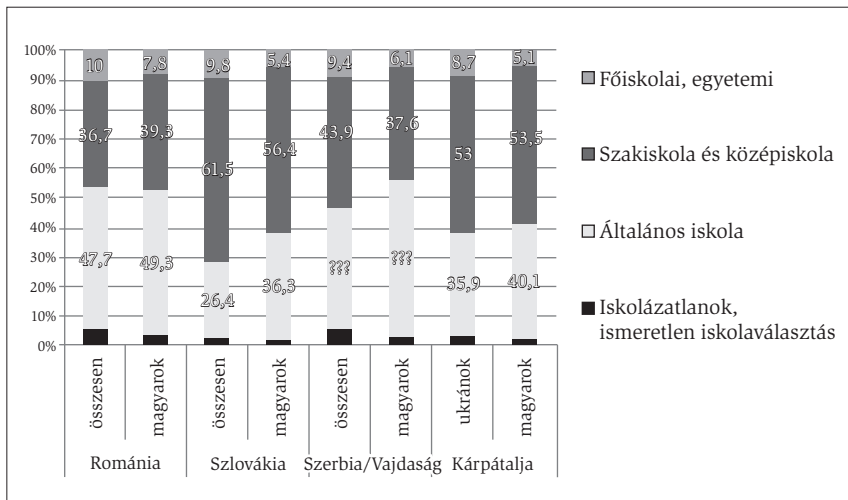
3. TÁBLÁZAT • A Kárpát-medencei magyarokra vonatkozó népességszám-változás és előrejelzések

Ország/év	1991	2001	2011	2021	1991–2021	Országos változások 1991–2021
Ausztria	33 459	40 583	48 592	56 852	69,9%	11,32%
Horvátország	22 355	16 595	11 106	7785	-65,1%	-4,41%
Magyarország	10 138 571	9 959 362	9 817 683	9 650 505	-4,8%	-5,78%
Románia	1 624 959	1 431 807	1 258 110	1 089 495	-32,9%	-12,18%
Szerbia	343 942	293 299	242 365	208 341	-29%	2,24%
Szlovákia	567 296	520 328	480 655	443 287	-14,8%	3,54%
Szlovénia	8503	6243	4429	3453	-44,5%	6,54%
Ukrajna	163 111	156 600	143 475	124 929	-20,2%	-16,75%
Összesen	12 903 196	12 425 017	12 006 415	11 584 657	-10,2%	-9,53%
Összesen Magyarországnélkül	2 763 625	2 465 655	2 188 738	1 934 152	-30%	

Forrás: CSETE–PAPP Z.–SETÉNYI 2010, 128

badka). A tömbmagyarság döntően közepesen és alulfejlett régiókban él, az országos átlagoknál nagyobb munkanélküliségi mutatókkal. A regionális központokból a vidéki magyar kisvárosokba való intézményi átrendeződés-ként figyelhető meg Szlovákiában Somorja, Királyhelmecec felértékelődése, Pozsony, Kassa befolyásának csökkenése, Dunaszerdahely, Komárom meghatározó szerepe. Ugyanígy Romániában a hagyományos központokkal (Kolozsvár, Nagyvárad, Marosvásárhely) szemben jelentősen megnőtt a Székelyföld szerepe a kisebbségi magyar közéletben és kulturális-oktatási téren. Az alábbi, 2001-es adatokból az is látszik, hogy a magyarság elvesztette korábbi felülreprezentáltságát a városi lakosság körében: Erdély népességének 56,2%-a volt városi lakos, míg a magyarságnak 52,7%-a, ugyanezek az adatok Szlovákiában 56,1 és 38,5%, Vajdaságban 55,6 és 58,2%, Kárpátalján 36,7 és 35,4%.

Ugyanakkor a kisebbségi magyarok több mint fele olyan településen él, ahol a magyarság van többségben (2001: Erdély 56,6%, Szlovákia 76,1%, Vajdaság 48,8%, Kárpátalja 61,9%). Egytizedük azonban olyan szórványhelyzetben van (a településen belül 10% alatt), ahol nem sok lehetőség adott az etnokulturális önazonosság fenntartására (2001: Erdély 8,5%, Szlovákia 7,5%, Vajdaság 14,7%, Kárpátalja 14,1%). A kettő között, tehát a helyi szinten kisebbségben, mégsem szórványhelyzetben élő magyarság önazonosságának megőrzésére van a legnagyobb hatással az adott ország kisebbségeinek politizálása, illetve magyarságpolitikája. A magyar többségű településeken a nyelvi, sajátos intézményi gondokat a bővülő ön-

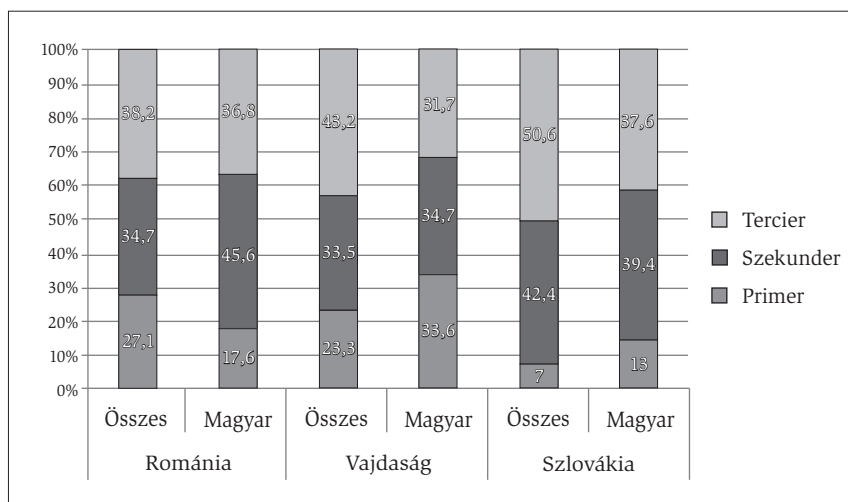
1. ÁBRA • Iskolai végzettség a nagyobb határon túli magyar közösségekben, 2001–2002

Forrás: CSETE–PAPP Z.–SETÉNYI 2010, 129

kormányzati jogosítványok révén sokkal könnyebb kezelni, mint ahol a többségi nemzet adja az önkormányzati vezetést.

Hasonló társadalmi pozícióvesztésről beszélhetünk, ha a kisebbségi magyar közösségek középosztályosodását vizsgáljuk. Az oktatási rendszerből adódó hátrányok és a kivándorlás miatt arányaiban szűkül a kisebbségi magyar középréteg. A középosztályosodás az 1989 előtti időszakra visszavezethető kulturális, kapcsolati és gazdasági tőkehiány miatt is csak nagyon szűk magyar kisebbségi rétegeket érintett. A potenciális városi, fiatal szakképzett csoportokat pedig a jobb magyarországi és külföldi lehetőségek szívták el. Miközben a középfokú oktatás terén csak kis lemaradást mutatnak a magyarok mutatói az országos átlagokhoz képest, addig a diplomások között már erősen alulreprezentáltak a magyarok, a felsőoktatás tömegessé válása ellenére. Ebből a szempontból Ukrajnában és Szlovákiában a legrosszabb a helyzet.

Ha a foglalkoztatottak gazdasági ágazatok szerinti megoszlását nézzük, akkor a mező- és erdőgazdálkodásban Szlovákiában és a Vajdaságban messze felülreprezentáltak a magyarok (Szlovákiában 7% az országos arány, míg a magyarok körében 13%). Az ipari szektorban sokkal kiegyenlítettebb a helyzet. Ellenben a szolgáltató szektoron belül, Romániában és a Vajdaságban a pénzügyi és gazdasági szolgáltatások terén az országos átlag kétharmada a magyarok mutatója, míg a közigazgatás, belügy, honvédelem terén csak az országos arány fele. Ugyanitt a legnagyobb a magyarok alulreprezentáltsága általában a szolgáltató szektoron belül.

2. ÁBRA • A határon túli magyar foglalkoztatottak megoszlása gazdasági ágazatok szerint, 2001–2002

Tercier: szolgáltatás (kereskedelem, vendéglátás, szállítás, kommunikáció, pénzügy, oktatás, egészségügy, belügy, közigazgatás, honvédelem)

Szekunder: ipar (bányászat, gyártás, energetika, építőipar)

Primer: mezőgazdaság (agrártermelés, erdőgazdálkodás, halászat)

Forrás: Kiss 2012, 42

Az etnokulturális reprodukció nehézségei legmarkánsabban a szórványosodásban (saját intézményvesztésben) és a vegyes házasságokban válnak nyilvánvalóvá. Az utóbbi évtizedekben a vegyes házasságok aránya némileg növekedett. Szlovákiában a szlovák–magyar házasságok aránya 15,5% volt 1980-ban, 2010 körül kb. 20%. A romániai magyarok 12,5%-a élt vegyes házasságban 2001-ben. A szerbiai magyaroknál ez az arány jóval magasabb, 2009-ben 29,73% volt.

A vegyes házasságokból születő gyerekek nemzeti hovatartozásának alakulása a kisebbségi asszimilációs folyamatok legerősebb hajtóereje. Erdélyben és a Vajdaságban az eltérő nemzetiségű szülők gyermekeinek kb. kétharmada a többségi etnikai csoporttal azonosul, Szlovákiában kb. 80%-uk. A szlovákiai vegyes házasságok aránya, ahhoz képest, hogy a leginkább egy tömbben élő magyarságról van szó, annak tulajdonítható, hogy itt a legkisebb a társadalmi és kulturális távolság a két etnikai csoport között.

Azokon a településeken és régiókban, ahol a vegyes házasságok aránya 50–60% körül van, kérdéses a magyar közösségek hosszú távú fennmaradása – ebben a legérzékenyebbek a szórványban élő magyarok, valamint a nagyobb városok kisebb magyar közösségei (ilyen például Romániában Máramaros, Arad, Temes megye, Szerbiában a Bácska, valamint Horvátország és Szlovénia). Társadalmilag pedig a lakótelepeken élő, munkásként

foglalkoztatott magyar kisebbség a legelhanyagoltabb, intézményesen a legkevésbé megszólított csoport.

Az utóbbi évtizedben került előtérbe a magyar kötődésű romák problémája a kisebbségi magyar közösségeken belül. Ebben a vonatkozásban Kelet-Szlovákiában a magyar intézményrendszerben megjelenő roma túlsúly és az ezzel együtt meglévő regionális, társadalmilag leszakadt (*underclass*) csoportok kialakulása a legsúlyosabb probléma. Szlovákiában a magukat magyarnak vallók 12,5%-ára, 65 ezer főre becsülik a cigányok arányát. Erdélyben ugyanez a mutató 6,5%, közel 90 ezer fő. Kárpátalján az ott élő magyarság 9%-ára, 14 ezer főre tehető a magyar romák aránya az ottani 32 ezres roma népességen belül. A magyar kisebbségi iskolarendszerben egyre nagyobb gondot jelent, hogy az oda járó romák miatt a magyar szülők inkább többségi iskolába adják a gyerekeiket. A roma–magyar viszonyban a leggyakoribb kisebbségi magyar narratívák a félelmek: a kötődésváltástól, a cigányok elszlovákosodásától, elrománosodásától stb., a magyar közösségi érdekekkel való szembenállástól, az elöregedő, elszegényedő magyar települések demográfiai átalakulásától, az elcigányosodástól való félelem. Ehhez képest a helyi magyar kisebbségi elitek nemigen képesek a kötődéseket megerősíteni, a romák státusváltását vagy az arra való igényt integrálni. De mindez összefügg a kisebbségi magyar közösségek integrálóképességével, azzal, hogy mennyire intenzív a közösségi életük (PAPP Z. 2012).

A kilencvenes évek közepétől a határon túli magyar fiatalok szocializációja alapvetően a magyar médiatérben zajlik, döntően a magyarországi tévé- és rádiócsatornákat nézik-hallgatják, az ottani internetes honlapokat használják. Ennek egyik következménye, hogy a többségi nyelv elsajátítása egyre nagyobb gondot jelent az általános és középiskolás korúak számára a magyar többségű területeken. Egy másik fontos jelenség, hogy olyan virtuális világban tájékozódnak, ahol – döntően budapesti terméként – nincs vagy alig van jelen a többségi nemzet kultúrája, saját országa politikai élete stb. Ezzel párhuzamosan azonban, épp a magyarországi média használatának túlsúlya miatt, nem alakultak ki országonként a regionális közvélemény fórumai, hanem a legtöbb esetben a kisebbségi politikai elit is a magyarországi médiákon keresztül próbál saját választóinak üzeni.

Miközben a magyar kisebbségi közösségek 1989 után óriási revitalizációs folyamaton estek át, és ma hét országban több ezer oktatási és kulturális intézményük van, az előbbi folyamatokat érzékelve sok vonatkozásban mégis egyfajta hanyatlástörténetként élük meg sorsukat (BLÉNESI–MANDEL–SZARKA szerk. 2005). Ez a bizonytalanság és egzisztenciális félelem alapvetően meghatározza önképüket, jövőképüket, önmaguk és gyerekeik életstratégiáját. Ez a közösségi jövőért érzett aggodás – régióként más-más formában és jelentőséggel – erősen befolyásolja a többség-kisebbség vi-

szonyrendszert is. Mindez természetesen a magyarországi kövélekedésnek is része lesz, és visszahat az államközi kapcsolatokra.

Magyarországról nézve a küllhoni magyarság történetét Trianontól kezdődően hanyatlás- vagy szenvedéstörténetként is be lehet mutatni: a szomszéd országok nemzetépítésének nyomása alatti szükségyszerű demográfiai, gazdasági, kulturális leépülésként. D. Lőrincz József szerint azonban ha olyan entitásokként mutatjuk be ezeket a közösségeket, amelyek a rendkívül változatos 20. századi Kárpát-medencei, regionális és nemzetközi viszonyok között az adottságaikkal keresték a helyüket, alkalmazkodtak és/vagy szembeszálltak, túlléphetünk ezen a determinisztikus szemléleti kereten (D. LŐRINCZ 2016). Vezetőik nemcsak elszenvetői voltak az eseményeknek, hanem a gyakori és radikális politikai-hatalmi változásokra különböző válaszokat dolgoztak ki, és ezek megvalósítása érdekében döntéseket is hoztak. Ha a négy nagy közösség eliticsoportjai – Magyarországgal való azonosulásuk révén – elvesztik az önálló jövőképtermelesre való képességüket, akkor megszűnik a közösség önálló, regionális érdekartikulációja.

A KÜLLHONI MAGYAR ÉRDEKVÉDELEM CÉLJAI – AZ AUTONÓMIÁRÓL MÁSKÉNT

A kisebbségi magyar közösségekben 1989 után a magyar kisebbségi elittek által megfogalmazott, a társnemzeti pozíciót célzó nemzeti autonómia meghatározó retorikává vált. Ettől a közjogi megoldástól várták problémáik rendezését. Ez egyrészt politikai integrációs jövőkép volt (ideológiai elvárás és pártpolitikai hívószó) a nemzeti alapon szerveződő kisebbségi közösségekben, másrészt ennek intézményesítésében egyfajta védgátat láttak és látnak a regionális és etnikai egyensúly megőrzése érdekében. Harmadrészt pedig az „autonómia” révén létrejövő intézményességtől várták a kisebbségi hátrányok mérséklését. Mivel a kilencvenes évek közepére kiderült, hogy a rendszerváltások és az euroatlanti integráció automatikusan nem hozott áttörést ebben a kérdésben, ez a retorika egyre inkább a politikai mozgósítás eszközzé vált. A romániai és a szlovákiai magyar kisebbségi pártok kormányzati részvételekor sem az autonómia, a kisebbségi törvény létrehozása volt a domináns vitakérdés, hanem sokkal inkább a közösség ügyeinek a saját politikusaik általi ellenőrzése, intézése. A különböző politikai programokban megfogalmazott legfontosabb célokat a következőkben lehet összefoglalni (ÖLLŐS 2008).

1. Szeretnék elérni *a magyar nyelv mint regionálisan hivatalos nyelv* státusát.
2. *Maguk kívánják igazgatni oktatásügyüket és kulturális életüket. Az oktatásügyben saját oktatási intézményrendszerük ellenőrzésére tar-*

- tanak igényt. A kulturális életben a többségi intézményekkel azonos finanszírozáshoz és a szabad intézményfejlesztéshez ragaszkodnak.
3. Az adott ország, illetve régió közigazgatási beosztását úgy szeretnék befolyásolni, hogy a *magyarok minél kisebb arányban váljanak regionális kisebbséggé.*
 4. A gazdaság- és területfejlesztésben egyrészt azt kívánják, hogy a *magyarok lakta régiók fejlesztése ne maradjon el más régiókéétól.* Másrészt ellenzik, hogy az állami fejlesztések megbontsák településszerkezetüket és felboruljanak a nemzetiségi arányok.
 5. Szeretnék elérni, hogy a *magyar kisebbség jelképei hivatalossá váljanak.* Ezzel államuk szimbolikusan is jelét adná nemzeti méltóságuk tiszteletének.
 6. Minden szinten (parlamenti, önkormányzati) szeretnének *politikai képviselő*hez jutni. Folyamatosan megfogalmazódik az igény a kormányzati részvételre is.
 7. Magyarországon a *magyarországi állampolgárokkal azonos elbírálást* várnak el, és az ottani oktatási, kulturális életben szeretnék elérni az intézményesen biztosított *esélyegyenlőséget.*

MIÉRT KELL MAGYARORSZÁGON A KISEBBSÉGI MAGYAR KÖZÖSSÉGEK PROBLÉMÁIVAL FOGLALKOZNI?

Megkerülhetetlen a kérdés, hogy mi köze lehet a kisebbségi magyar közösségek problémáinak Magyarországhoz. Az erre vonatkozó vélekedések első csoportjába a történeti Magyarországhoz kapcsolódó, a magyar nemzet és a magyar állam határainak eltéréséből adódó történeti megfontolások tartoznak. A határon túli magyarok létezése ugyanis a történeti Magyarországot idézi fel: a kisebbségi magyar közösségek szülőföldjének kulturális öröksége a történeti Magyarország hagyatéka. Ez a kulturális nemzet tényének magától értetődő elfogadása.

A morális érvelés szerint azok iránt a főleg magyar nemzetiségű személyek iránt, akik a lakóhelyükkel együtt el lettek szakítva Magyarországtól, a magyar állam felelősséggel tartozik, hiszen (1918-ban és 1945-ben) rossz politikai döntések következtében kerültek új állami fennhatóság alá.

Vannak ezen túl a pragmatikus érvek: Magyarországon több tízezer olyan család él, amelyik a határon túl családi, rokoni kapcsolatokat ápol. Az odafigyelés mintegy társadalmi igényként is megjelenik. Másrészt a kisebbségekkel kapcsolatos kérdések a környező országokkal kialakított kétoldalú kapcsolatokban is meghatározók. A magyar kisebbségek helyzete, politikai lépéseik közvetve a térség stabilitására is hatással lehetnek.

A migrációs folyamatok több évszázada a Kárpát-medence közepe felé tartanak. Magyarország munkaerőpiaci és gazdasági érdeke, hogy ennek

során leginkább képzett, magyar nemzetiségű munkaerő érkezzen az országba. A magyarországi demográfiai csökkenést az utóbbi évtizedekben folyamatosan enyhítette a határon túli magyarok bevándorlása. Ma már egyre több kormányközeli, kormányzati tervezetben megjelenik az az igény, hogy a külföldi magyar oktatásfejlesztés lényegében egy Kárpát-medencei munkaerőpiacra képezzen szakembereket. A külföldi magyarokkal kapcsolatos közbeszéd legsúlyosabb zavarának az ezzel kapcsolatos kettős beszédet tartom. Egyszerre beszélnek a szülőföldön való maradás egzisztenciális hátterének biztosításáról, ugyanakkor arról, hogy a magyarországi demográfiai és munkaerőhiány pótlása is a külföldi magyarok köréből oldható meg. Egyes kormányzati megnyilatkozások szerint a magyarországi társadalmi felzárkóztatásnál sokkal gyorsabb eredményt jelentene a kettős állampolgárok „hazatérése”. Ez társadalmi realitás. Ebből az ambivalens helyzetből nyílt, a külföldi magyar szakértőket, intézményeket megszólító szakmai vitával lehetne kilépni, új fejlesztéspolitikai programokat beindítva. Csakhogy ha ilyen viták a vezérdemokrácia körülményei között Magyarországon sem folynak, hogyan várhatjuk el, hogy a kormányzat a szomszéd országai magyar közegben másként működjék? A jelenlegi körülmények között a képzett kisebbségi magyar munkaerő dominánsan nyugat-európai munkavállalása megállíthatatlan. A jövő sürgető kérdése, hogy sikerül-e olyan szakpolitikai programokat beindítani, amelyek a tényleges és tömeges hazatérést, reintegrációt elindítják.

MAGYARSÁGPOLITIKAI STRATÉGIÁK

A rendszerváltás utáni másfél évtizedben alapvetően három stratégiai diskurzus fogalmazódott meg a magyarságpolitikában. Ezek egyike sem kizárólag a jobb- vagy a baloldalhoz kapcsolódik.

A *kisebbségvédelmi, modernizációs, társadalomépítő megközelítés* a nemzetközi normákra, mintákra való hivatkozásokon túl abból indul ki, hogy előbb az adott szomszédos országgal kell megteremteni a jó viszonyt, és azt követően lehet a magyar kisebbség problémáit kezelni. Ugyanide tartozik a magyar kisebbségi társadalmak gazdasági, társadalmi megerősítésének gondolata: hogy önálló intézményeik útján valósíthassák meg öngazdátásukat. Az ezt képviselők a kisebbségi elitek azon pragmatikus csoportjaihoz álltak közel, amelyek az adott ország mindenkori kormányai-val is párbeszédet vagy lehetőség szerint együttműködést folytattak. Ezek a megfontolások alapvetően a baloldali kormányzatok magyarságpolitikáját befolyásolták a kapcsolódó antinacionalista (a szimbolikus politizálást, nemzeti retorikát elítélő) közbeszédrel együtt. Ugyanakkor azt is látni kell, hogy az adott kormányok nem rendelkeztek az átfogó gazdaság- és intéz-

ményfejlesztési programokhoz megfelelő forrásokkal, illetve az ezt képviselő politikusok (Tabajdi Csaba, Törzsök Erika) marginalizálódtak pártjaikon belül.

A *nemzetegyesítési ideológia* a magyarság országhatárokon átívelő egységéből indul ki, amely a nemzetállami határok lebontásával (EU-integráció) intézményesülhet. A magyar kisebbségi társadalmak ebből a pozícióból nézve a magyar nemzet más országokban élő elszakított részei. A magyar etnokulturális közösség politikai egységét szimbolizálta a Magyar Állandó Értekezlet (MÁÉRT) és az egyén szintjén a magyar állammal való kapcsolat létesítését szolgáló magyar igazolvány, majd az állampolgárság intézménye. Az össznemzeti látószög mellett a nyolc különböző országban élő magyar regionális közösségek Magyarországtól való szétfejlődésének tudatosítását és sajátos érdekei érvényesítésének lehetőségét javasolja intézményesíteni a *szereződéses nemzet* koncepciója. Ez abból indul ki, hogy a magyar kormányzatnak az egyes regionális közösségekhez külön-külön is meg kellene fogalmaznia a viszonyát, és fordítva is szükség volna erre. Ezt a koncepciót Szarka László, Németh Zsolt, Kántor Zoltán képviselték markánsan saját működési területükön, míg Kövér László, Szász Jenő, Lázár János dominánsan az egységes budapesti központú politikai közösség jégében politizál.

A harmadik megközelítés az EU-integrációból kiindulva a *regionalizációra* helyezi a hangsúlyt, abban bízva, hogy a közös regionális érdekek felülírják az etnikai ellentéteket. Szakpolitikusok a határ menti területek fejlesztésében és az egyes országok regionalizációjában látják a kisebbségi magyar közösségek integrációs lehetőségeit saját országuk és a magyar kulturális intézményrendszer vonatkozásában egyaránt. Ez a regionális elképzelés a harmadik Orbán-kormány vajdasági, kárpátaljai és tervezett szlovákiai gazdaságfejlesztési programjaiban is jelen van, csakhogy Magyarországon időközben a központosítás került előtérbe az önkormányzati, oktatási, intézményi szférában, miközben a kisebbségi társadalmak igénye saját országukban épp a minél szélesebb decentralizáció, a döntések helyi szinten való meghozatala volna. Itt nemcsak arról van szó, hogy a szomszéd országai közegben a magyar kisebbségi érdekek mellett nem lehet a magyarországi példára hivatkozni, hanem arról is, hogy a magyarországi „behatolás” a kisebbségi társadalmakon belül is a vezérdemokrácia technikáit honosítja, erősíti meg. Ez pedig erodálja a kisebbségi elitek kooperációs készségét és gyengíti a közösség civil, önszerveződő képességét.

Ezen a három stratégiai modellen túl még létezik két fontos szemléleti megközelítés. A magyar kisebbségi politikában a kilencvenes évek második felétől meghatározóvá vált az az elgondolás, hogy a sikertelen autonómia-követelések helyett az adott ország kormányzati munkájában való részvétel biztosíthatja a legtöbb lehetőséget a kisebbségi érdekek képviselőjére. Egy

másik magyarországi, nyíltan nem vállalt megközelítés pedig abból indul ki, hogy a demográfiai és migrációs folyamatok eredményeképpen akár már ötven éven belül is jelentősen csökken a szomszédos országokban élő magyarok száma, és ezzel a probléma is lekerül a napirendről.

Ez pedig újból ahhoz a kérdéshez vezet, hogy milyen is a magyarországi politikai közösség integrálóképessége és hogyan jelenik meg abban a kisebbségi kérdés. De arról sem feledkezhetünk meg, hogy a kisebbségi kérdéshez Magyarországon öt különböző csoport problémái tartoznak: a magyarországi nemzetiségeké, a határon túli magyaroké, a cigányságé, a zsidóságé, a bevándorlóké, valamint a kapcsolódó kérdéskörök (például zsidókérdés, cigánykérdés) és a mássághoz való viszonyokban megjelenő, nem kezelt társadalmi patológiák.

HOGYAN JELENT MEG A PÁRTPOLITIKAI VERSENYBEN A KISEBBSÉGI MAGYAR KÖZÖSSÉGEK ÜGYE?

A magyarországi pártpolitikai versengés mögött a kormányzati hatalom megszerzése mellett a politikai identitásközösségek létrehozása folyik. Ennek során a nemzetről folytatott közbeszédben a legkézenfekvőbb azt a kérdést és következményeit tematizálni, hogy az állam és a nemzet határai nem esnek egybe. Ez egyben nemzetesítő, legitimációs folyamat is.

A rendszerváltáskor a kerekasztal-tárgyalások során létrejött, a határon túli magyarokkal kapcsolatos alkotmányos cikkely körül konszenzus alakult ki. Az Antall József-féle „lélekben tizenötmillió magyar miniszterelnöke” kifejezés, majd a magyarságpolitika körül kibontakozó viták sem kérdőjelezték meg a határon túli magyarság kormányzati támogatását, nemzetközi védelmének jogosságát és a kapcsolattartás szükségességét.

A konszenzus 1993–2002/2004 között több szakaszban erodálódott az alapszerződések, majd a kedvezménytörvény, végül a kettős állampolgárság kapcsán. Ezzel párhuzamosan 1994–1995-től a határon túli politikai elitiek is egyre inkább megoszlottak magyarországi pártszimpátiáik szerint. Tehát minden magyarországi pártnak létrejöttek az elvbarát, a támogatáspolitikában is preferált hálózata a határokon túl.

Ennél azonban fontosabb egy közvetlenül nem a határon túli magyarok kérdéséhez kapcsolódó tényező. Nevezetesen az, hogy a posztkommunista térségben egyedül a magyar baloldalon nem volt meghatározó a nemzetiesítő beszédmód. Ennek gyökere a Kádár-rendszer jóléti (sovinizmus-) retorikájára – és nem a nacionalizmusra – alapozó legitimációs berendezkedéséhez nyúlik vissza. Ezt tovább erősítette, hogy a Magyar Szocialista Munkáspárton (MSZMP) belül a rendszerváltás során sem a nemzeti retorikát használó Pozsgay Imre, Szűrös Mátyás vonal lett a meghatározó, hanem sokkal inkább a reformközgazdászokkal összefogó technokrata külpolitikus

csoport (a modernizációs konszenzust képviselők köre). Ezért 1993-ban az új baloldali politikai célokat megfogalmazó Demokratikus Charta mozgalom az Antall-kormány nemzetesítő-konzervatív intézkedéseit bírálva antinacionalista beszédmóddal lépett fel. Ez a modernizációs, deetnicizált beszédmód lett a baloldali politikai identitásközösség összefogó ereje. Ezt próbálta a magyarságpolitikában Tabajdi Csaba és Törzsök Erika modernizációs és társadalompolitikai tartalommal megtölteni. Ez a beszédmód nem a kulturális nemzetben való gondolkodást utasította el, hanem a szimbolikus politizálást és a nemzeti kizárólagosságot. De a pártpolitikában mindez egyben összemosódott az Antall-kormány és a jobboldal bírálatával.

Ebben a helyzetben a Fidesz-politikusok szabadelvű nemzetfelfogása nem változott, „pusztán” alárendelődött a pártpolitikai és a közbeszéd-beli legitimációs versenynek. Pontosabban a választói támogatottságukon túl – a szétesett Magyar Demokrata Fórum (MDF) és Torgyán József nem professzionálisan vezetett Kiszgazdapártjával szemben – a Fidesz-vezetők azzal lehettek a jobboldali diskurzus vezetői, ha a demokratikus, szabadelvű kommunárius patriotizmusukat nem tematizálják, inkább a nemzeti/nemzetietlen oldalra tagolást hangsúlyozták. Ezt nagyban elősegítette a Magyar Szocialista Párttal (MSZP) szembeni rendszerváltó attitűd és az, hogy a pártból kiváltak a Szabad Demokraták Szövetségéhez (SZDSZ) közel álló politikusok. A Fidesz a „nemzeti érdekek képviselője” retorikával biztosította a jobboldali politikai közösség belső összetartását, amelyet folyamatosan meg lehet szólítani a nemzetre leselkedő veszélyek, a nemzetietlenek, a nemzetidegenek, mi és ők viszonyrendszerében. Az alapszerződések aláírása, majd a NATO-csatlakozás után és a határon túli magyar autonómiamozgalmak eredménytelensége nyomán a magyarságpolitikában a baloldal a nemzetközi és kétoldalú kisebbségvédelemben gondolkodott, és a szomszédsági kapcsolatok javításától, valamint a magyar pártok kormányzati részvételétől remélte a külföldi magyarság problémáinak kezelését. Ezzel szemben a jobboldal döntően a kulturális nemzet intézményes kapcsolatépítését (nemzeti reintegráció) szorgalmazta és a kisebbségi kérdés kezelését helyezte előtérbe a szomszédsági kapcsolatokban. A beszédmódok után az utak is szétváltak.

A magyarországi jobboldali pártok a magyar politikai közösség folytatásának látták a kisebbségi magyar pártokat és azokat oda kívánták becsatornázni, illetve törekedtek arra, hogy a kisebbségi közösségeken belül az anyaországhoz és hozzájuk lojális személyeket hozzanak helyzetbe az adott pártokon belül. Ez utóbbira a baloldali kormányzatok is törekedtek, de a nagy különbség az volt, hogy ők a kisebbségi magyar közösségeket – legalábbis a politikai közbeszéd szintjén – önálló politikai közösségeként ismerték el Budapest viszonylatában is, ugyanakkor szorgalmazták a területi politikai közösségbe, az ottani kormányzatba való bekapcsolódásukat. Ezt

könnyen el lehetne intézni azzal, hogy a baloldalnak nem volt alaptémája a nemzeti kérdés (bármelyik Magyarországgal szomszédos ország pártpolitikája kapcsán volna értelme fölvetni ezt az állítást?), vagy azzal, hogy 1994 és 1998 között az euroatlanti integráció volt az elsődleges az autonómiaigények képviselésével szemben például az alapszerződések esetében. Mélyebbre nézve azonban azt látjuk, hogy a Fidesznek sokkal beágyazottabb kapcsolódásai voltak, jobban értették a magyar kisebbségi-nemzeti mozgalmak nyelvét, mint az MSZP vagy az SZDSZ politikusai, hiszen ugyanazt a nemzetépítő retorikát használták, mint a „kisebbségi nemzetépítők”. Ráadásul az etnikai alapon szerveződő és mozgósítható kisebbségi közegben a modernizációs, antinacionalista, az etnicitásban csak szűk körű csoportérdeket látó beszédmód nem igazán talált meghallgatásra.

A határon túli magyarság kérdése alárendelődött a magyarországi pártpolitikai viszonyoknak. Nem a határon túli magyarok problémái, hanem a hozzájuk való viszony vált témává. Ez figyelhető meg azokban az esetekben is, amikor egy-egy a határon túli magyarság ügyében kibontakozó vitát legitimációs célokra használtak fel. Ilyennek tekinthető, amikor Csurka István fellépett az Antall József által aláírt magyar–ukrán alapszerződés ellen, ami az MDF szétszakadásához és a Magyar Igazság és Élet Pártja (MIÉP) létrejöttéhez vezetett. (Ez volt Magyarország első alapszerződése egy szomszédos állammal, amelyben a budapesti kormányzat nem ragaszkodott az adott magyar kisebbség autonómiájának biztosításához, a határok végleges elismeréséért cserében. Ez különösen fontos volt egy olyan új állam esetében, mint Ukrajna.) Ez feltehetően az alapszerződés körüli vita nélkül is bekövetkezett volna, de ezt az ügyet fel lehetett használni a párton belüli elhatárolódások létrehozása érdekében.

Hasonló volt a helyzet a magyar–román alapszerződés ügyében, amikor Orbán Viktor a kérdést történelmi távlatokba emelve ebben az ügyben teremtetten meg az MDF-es és a kisgazda képviselőkkel a Fidesz vezette jobboldal egységét, élesen bírálva a kormányt, mert autonómiaígéret és a Romániai Magyar Demokrata Szövetség (RMDSZ) támogatása nélkül aláírta az alapszerződést, amely az utolsó feltétele volt az EU- és a NATO-csatlakozásnak és feltehetően az RMDSZ első, 1996-os kormányzati szerepvállalásának is. Tehát itt az aktuális külhoni magyarügy megoldhatatlanságát használták fel politikai előnyszerzésre.

A 2002-es választásokat megelőzően az MSZP a munkavállalási egyezmény megkötése után riogatott a „22 millió román” beáramlásával, miközben ez a szerződés volt a státustörvényt működtető irodák engedélyezésének ára. Ez az idegenellenes propaganda jelentősen rontotta a Fidesz népszerűségét a választások előtt.

2004-ben Gyurcsány Ferenc a kettős állampolgárságról szóló népszavazás kampánya során néhány hónapos miniszterelnökként a baloldal politi-

kai kohézióját hozta létre azzal, hogy megmutatta: képes legyőzni Orbán Viktort, mindenáron. A Fidessel és a jobboldallal szemben képes racionális, eljárási és költségvetési kérdéseket végiggondoló, felelős megközelítést felmutatni. A kampányban a külhoni magyarokról és a nemzetről beszéltek, de a vita nem róluk szólt. Bal/jobb törésvonalként tüntették fel a népszavazási kérdést, a nemzeti versus nemzetietlen ellentétet tették témává a külhoni magyarok kapcsán, és valójában a két vezér párt- és identitás-politikai versenyéről volt szó. (Azt is lehet mondani, hogy a magyar politikai közösségszervezés szempontjából a modernizációs konszenzus egy nemzetépítő stratégiával ütközött meg, politikailag hiszterizált légkörben, ahol még a szavazás pontos tétjében sem sikerült akár táboronként meggyezni.)

A kettős népszavazás az alacsony részvétel miatt eredménytelen lett, így e kudarc után a 2010-ben kormányra kerülő Fidesz (mint a „nemzeti érdekek valódi képviselője”) nem kerülhette el a kedvezményes honosítással megkapható magyar állampolgárságról szóló törvény benyújtását. Ráadásul ezt sürgősen, még a szlovákiai országgyűlési választások előtt meg kellett tennie, mert máskülönben a Jobbik nyújtotta volna be. Ennek az lett az ára, hogy a magyarellenességbe fordult szlovákiai választási kampány után az akkori egyetlen ottani magyar párt, a Magyar Koalíció Pártja (MKP) nem jutott be a szlovák parlamentbe.

A külmagyar kérdésnek a pártpolitikai legitimációs funkciója nemcsak a konszenzus lehetőségét gyengítette, hanem a szakpolitikai logika érvényesülését is. A kérdéskörrel kapcsolatos célok és elvárások java hamis helyzetértékelésből indult ki, ezért sorozatos politikai kudarcokkal járt és félmegoldásokat hozott. De mivel a magyarországi kormányzati döntések hatása nem a határokon belül csapódott le, a kinyilatkoztatásoknak nem lett különösebb következményük, ezzel az egész kérdéskör virtualizálódott. 2002-ig, illetve 2004-ig nem volt a kérdésnek megfogható magyarországi politikai tétje.

Be nem teljesült elvárás volt a szomszédos országokkal szemben az „autonómiának” természetjogi alapon, a nemzetközi kisebbségvédelmi kötelezettségek alapján elvárt biztosítása, különösen azon országokban, amelyekben a közigazgatás sem önkormányzati alapon működik. Hasonló elvárás a nemzetegyesítés retorikája, amely a budapesti nyilatkozatok szintjén már meg is valósult, sokak által feltételezve, hogy a kisebbségi elíttek nem képesek közösségük érdekeit felismerni és képviselni. Ez a magyarországi „erőfölény” eleve nem számol a regionális különbségekkel és a szétfejlődéssel, így fogalmaz meg elvárásokat a regionális elíttek számára. Hangoztatói nem számolnak azzal sem, hogy politizálásuk tárgya (a magyar nemzet) különböző országokban élő, rétegzett regionális, politikai, társadalmi csoportok és különérdekek összessége. S ezeknek a sajátos regionális érdekek-

nek az intézményesítése, kormányzati, szakpolitikai egyeztetése a jelenlegi vezérdemokrácia körülményei között nem lehetséges.

Az európai uniós csatlakozáshoz fűzött remények, különösen a határ menti kapcsolatokban, nem voltak jogosulatlanok, de ezen túl az adott magyar közösségek hátrányos munkaerőpiaci helyzetét, regionális adottságait a csatlakozás önmagában nem írta felül. S az új körülmények között az esélyegyenlőtlenségek tovább nőhetnek, épp azért, mert hiányoznak az intézményi eszközök és a tudás a transznacionalizáció kihasználásához. Az egész külhoni magyar támogatáspolitikában – a magyarországi felzárkóztatási politika mintájára – nem a tudásbeviteli programok, az innovatív gazdaság- és közösségépítés, a humán tőke fejlesztése a domináns, hanem az infrastrukturális és ingatlanberuházások, eszközbeszerzések.

A kettős állampolgárság ügyében a határon túli közvéleményben alakult ki az az elvárás, hogy egy ilyen jogi emancipáció megoldhatja problémáit, és csak a népszavazási kudarccal szembeütközve az anyaországi lehetőségekkel. Ezt követően pedig a nemzeti és nemzetietlen Magyarország kategorizálás vált általánossá, és kevésbé a saját kisebbségi-regionális közösség megerősítő felértékelése.

Mindezen célmeghatározások között válik hiteltelenné a kilencvenes évek kisebbségvédő/önszerveződő/autonómiaigénylő programját felváltó „szülőföldön való maradás” retorika is. Egyrészt azért, mert a hangoztatott célokhoz – a szülőföldön való maradás társadalmi-gazdasági hátterének megteremtéséhez és a magyarság létszámcsökkenésének megállításához – Magyarországnak nincs elegendő eszköze. Ráadásul épp abban érdekelt, hogy demográfiai és munkaerőpiaci gondjait saját kulturális közösségéből származókkal pótolja. Mindez ebben az esetben sem azzal jár, hogy el kellene vetnünk a határon túli magyarok esélyegyenlőtlenségének csökkentését célzó programokat, de meg kell találni azokat az intézményes pontokat, amelyeken keresztül az adott regionális közösségek önszerveződése a leghatékonyabban segíthető. Ezt pedig nem politikai alkuktól, hanem a jól működő projektek teljesítményelvű kiválasztási mechanizmusától függhet.

Ebben pedig meghatározó szerepe lehet a kisebbségi elitek politizálásának. A következőkben az itt bekövetkezett szerkezetváltást követem nyomon.

A KISEBBSÉGI POLITIZÁLÁS ÁTALAKULÁSA

A magyarságpolitika mai értelmezésében a kisebbségpolitikában a partnerek a magyar kisebbségi pártelitek. A magyar pártok 1996–1998 óta vesznek részt a kormányzati munkában (Romániában, Szlovákiában és Szerbiában), ami alapvetően megváltoztatta e körök összetételét és szerep-

felfogását. Az addigi magyar, döntően kulturális érdekképviselői tevékenységet a regionális és gazdasági fejlesztési érdekek megjelenítése és az országos, nem csak nemzetiségi kérdésekben való tényleges politizálás váltotta fel. Ez eleve azokat a politikusokat hozta helyzetbe országosan és a magyar pártokon belül, akik ehhez megfelelő szakmai felkészültséggel bírtak. A problémák és a döntések hordereje miatt ezzel együtt az addigi magyar politikai, ideológiai, kulturális hálózatok dominanciáját a helyi gazdasági érdekcsoportok, vállalkozói hálózatok érdekérvényesítése változtatta meg. Mindez a kisebbségi politikára mindenképp visszahatott. Egyrészt az adott ország politikai-kormányzati munkájában való részvétel mentálisan is megköveteli a hasonulást a pozsonyi, belgrádi, bukaresti politikai kultúrához. S ez visszahat a saját társadalomról alkotott valóságoptikákra és szervezési, politikai módszerekre. Másrészt ebből a helyzetváltozásból adódóan az MKP és az RMDSZ meghatározó vezetői körében a kisebbségpolitika társadalomszervező, alulról építkező civil kooperatív módszereivel szemben a jogi, adminisztratív intézkedések, a forráselosztás és a kijárás jelentősége vált meghatározóvá. De ez nemcsak a szemléletváltással, hanem a magyar települési önkormányzatok növekvő súlyával és a számukra fontos érdekképviseléssel magyarázható. A harmadik fontos változás az, hogy a kisebbségpolitikai szerep is megváltozott, a közösségi reprezentáció és a kulturális érdekképviselő helyett a helyi közösség számára szerzett forrás mértéke lett az elsődleges értékmérő. Ezzel együtt a helyi közösségen belüli véleményformálás, az etnikailag szervezett hálózatok helyett médiakampányokkal mozgósítottak, így tovább csökkent az MKP, a szlovákiai Most-Híd párt, az RMDSZ és a Vajdasági Magyar Szövetség (VMSZ) helyi beágyazottsága.

Ezek a kisebbségi pártpolitikai elitek mint etnopolitikai vállalkozók a kormányzati szerepvállalásukkal aszimmetrikus alkukat kötnek. Ennek lényege, hogy például az RMDSZ vagy része a kormánykoalíciónak 1996 óta, vagy a parlamentben kívülről támogatja a kormányt, valamint megyei megegyezéseket köt vele, de ezek alkalmi alkuk, és nem alakultak ki a kisebbségi magyar közösségeknek mint politikai entitásoknak az adott ország politikai közösségében való részvételének intézményes, törvényileg szabályozott keretei. Tehát nem születtek meg a kisebbségi közösségek intézményes fejlődéséhez szükséges alkotmányos garanciák. Nem kényszerült egyetlen kormányzati partner sem az egységes nemzetállam-építési stratégia módosítására, új közjogi modellre, nincs kisebbségi törvény, és a romániai magyarság nemzetközileg sem jelent meg önálló entitásként. Ráadásul az aszimmetrikus alkuk során le lehetett szorítani a kisebbségi követeléseket, és a magyar pártvezetők a radikális mozgalmakat is kezelik. Mindezt cserébe az RMDSZ, a VMSZ, az MKP vagy akár a Most-Híd vezetése az anyaországból érkezőnél jóval nagyobb állami források felett is felügyeletet gyakorolhat.

Az utóbbi negyedszázad nagy tapasztalata, hogy a magyar kisebbségi intézményépítés, nyelvhasználat és oktatási lehetőségek bővítésén túl igazából nem sikerült a szomszéd országai magyarságpolitikákban alapvető áttörést hozni abban az értelemben, hogy elmozduljanak az egységes nemzetállam-építés koncepciójától. Bizonyos értelemben erre egyfajta válaszreakció a második Orbán-kormány magyarságpolitikája.

A 2010 UTÁNI MAGYARSÁGPOLITIKA

Már a második Orbán-kormány retorikájában megjelent az az elem, hogy a kettős állampolgárság révén megtörtént a magyar nemzet határok fölötti virtuális egyesítése, mintegy az 1989 utáni nemzetpolitika beteljesedéseként. Az állítás és a történeti valóság között azonban rés van.

Ugyanis 1998-ig a magyar kisebbségi politikai mozgalmak jelölték ki a fő irányt az autonómia- és társnemzeti törekvésekben, amelyeket azonban a szomszéd országai többségi politikai pártok – az európai intézményi támogatás elégtelensége miatt is – elutasítottak. Majd 1996-tól a magyarok kormánykoalíciós részvétellel próbálkoztak, amellyel a nyelvhasználat és az oktatás terén értek el sikereket – kissé cinikusan azt mondhatjuk, hogy lefékeztek a kisebbségellenes, kulturális homogenizációs törekvéseket. Ez Magyarországról nézve a kisebbségi magyar pártok és intézményi hálózatok elemi erejű építkezésének ellenére (az oktatáson kívül közel ötezer különböző funkciót ellátó, döntően civil intézmény létrehozása) sem volt sikeres, ezért a Fidesz-kormány külső projektekkel próbálta a párhuzamos kisebbségi társadalmat/politikai közösséget intézményesíteni. Ilyen volt a magyar felsőoktatási intézmények létrehozása, a státustörvény, a média-támogatás, a MÁÉRT működtetése. Ezek továbbépítését szakította meg a 2002-es kormányváltás, majd a kettős állampolgárságról szóló népszavazás. Itt kell megjegyezni, hogy a Fidesz szakértői és politikusai a státustörvénnyel, a magyar igazolványhoz kapcsolódó kedvezményrendszerrel épp a kettős állampolgárságot, pontosabban az ezzel járó feltételezett elvándorlást akarták megakadályozni. Ugyanakkor az Európai Unióból és a schengeni rendszerből kimaradó magyarságot is szerették volna kompenzálni az így őket ért hátrányok miatt. A 2004-es népszavazási kampány után, illetve 2006-tól a nemzeti/nemzetietlen szembeállítással operáló fideszes politikai retorika nem engedte meg, hogy ebből az ígéretből kihátráljanak. A magyarországi média 2006-tól ezt a nyelvezetet közvetítette; ez is hozzájárult ahhoz, hogy a küllhoni magyarokat a saját politikai elitjeik egyre kevésbé tudták mozgósítani. Orbán Viktor és a Fidesz a küllhoni magyarok körében elért 2010 előtti népszerűsége egyben visszaigazolta, hogy a párt a nemzeti ügyek képviselője. A „kényszerhelyzetet” fokozta, hogy a Fidesz nem en-

gedhette meg, hogy „magyarságteljesítményben” a Jobbik megelőzze, az állampolgárságot a Fidesznek meg kellett adnia a határon túli magyaroknak. (Ha a Jobbik nyújtja be a kettős állampolgárságra vonatkozó javaslatot, akkor ő lesz a külhoniak számára az „igazi problémamegoldó”, vagy ha ezzel szembemegy a Fidesz, akkor választói ígéretét szegi meg és megrendülhet Orbán Viktor tekintélye a külhoni magyarok körében.)

1989 után intézményesült a magyar nemzetfelfogás addig csak elvont kettőssége: egyszerre a Magyarországon élők állampolgári közössége (államnemzet), ugyanakkor etnokulturális értelemben a külhoni magyarok is a magyar nemzet tagjai. Azzal, hogy a külhoni magyarok etnokulturális alapon szervezték meg magukat és így jöttek létre az etnikailag integrált intézményi alrendszereik (érdekképviselő, önkormányzati pozíciók, egyházi intézmények, nyilvánosság, egyesületek, oktatás, közművelődés, tudomány), a magyar nemzetrészek (a magyarországiak és a határon túliak) eltérő alapon szerveződtek. Magyarország intézményi alrendszerei területi és állampolgári alapon működtek 1989 után is. Az ezredfordulótól, de markánsabban 2004-től egyértelmű, hogy a magyarországi politikai közösség megosztottsága miatt a Fidesz nem a modernizációs konszenzusra, az állampolgári közösségre, hanem a nemzeti öncélúságra, nemzetiesítésre, örökségesítésre építi saját nemzetállami politikai identitásközösségét a populáris nacionalizmus eszközeivel. Az ehhez szükséges retorika, érvelés nagyon hasonlatos a kisebbségi közösségek politikailag integráló nyelvezetéhez. A nemzetileg szervezett, a nemzeti érdekeknek, a megmaradásról szóló jövőképek alárendelt kisebbségi intézményesség – egy másik országból szemlélve, de azonos etnokulturális közösségben – minta lehet egy központosító állam számára. Ezért a magyarországi nemzetiesítés- és szuverenitási igény új megfogalmazásának része lett a kettős állampolgárság és az arról való beszéd. A Nemzeti Együttműködés Rendszere már belső és külső nemzetegyesítésről szól. Így a külhoni magyarok integrációja a magyarországi politikai közösség deficitjének kompenzálását is szolgálja. Mintegy utalva arra, hogy a külhoni magyarokkal (már) megvalósult a nemzeti egység.

Ha azt vizsgáljuk, hogy a 2010 utáni nemzetpolitikai programoknak (nemzeti emléknap, iskolai utaztatási programok, magyarság háza) mi a céljuk, akkor abban nagyon nagy szerepet kap a magyarországi társadalom érzékenyítése vagy (nemzeti) nevelése. Ezekben is jelen van azonban a központ meghatározó szerepe: az iskolai programok keretében döntően a magyarországiak utazhatnak szomszéd országai településekre, viszonyosságra sokkal kevesebb a lehetőség. A nemzeti együvé tartozás napját ki lehet ugyan jelölni június 4-ében, Trianonhoz kötve, de a külhoni magyar közösségekben az nemigen lesz ünnepnap, hiszen negatív emlék kapcsolódik hozzá. A nemzetközösséghez való tartozás ünnepe hagyományosan náluk

is március 15-e, és még jó ideig az is marad. A programok másik része az éves intézményi fejlesztések, amikor egy-egy területre koncentrálnak: óvodák (2012), kisiskolák (2013), felső tagozatosok (2014), szakképzés (2015), fiatal vállalkozók (2016), családi vállalkozások (2017). Ezek a programok azonban időszakos jellegük és a mellérendelt források mértéke miatt sem képesek szerkezeti változásokat elindítani.

Politikai értelemben a legnagyobb változást az állampolgársággal járó választójog megadása hozta (a magyarországi lakcímmel nem rendelkező állampolgárok regisztráció után, levélben, és csak a pártlistákra szavazhatnak). Már a státustörvény körüli vitákban megjelent a választójog kérdése. De akkor a Fidesz szakértői még a választójoggal szemben foglaltak állást, és épp ennek kikerülésére javasolták a magyar igazolványt. Az világos, hogy a külhoni magyar állampolgárok a Fidesz választói bázisát jelentősen megnövelik. Miközben nem Magyarországon adóznak és nem viselik a Fidesz-kormány döntéseinek belpolitikai következményeit. Mindeközben a Nyugat-Európában dolgozó több százezer munkavállaló számára a levélbeli szavazás nem biztosított. Ez a helyzet a magyar–magyar párbeszédben éppúgy, mint a támogatáspolitikában, előhossa az adófizető versus történelmi áldozat vitáját. Ennek megnyitása helyett nézzük az eddigi tapasztalatokat.

A jelenlegi kb. 850–900 ezer kettős állampolgár közül 286 ezren regisztráltak a választói névjegyzékbe. 2014-ben a parlamenti választásokon a regisztráltak 80%-a, a 2016-os népszavazáskor 30%-a szavazott, elsősorban többségben a Fidesz mellett. Azonban az utóbbi esetben a beküldött 80 ezer szavazatból 22 ezer érvénytelennek bizonyult. (A leggyakoribb hiba az édesanya nevének feltüntetése volt, ami Magyarországon automatikusan a leánykori nevet jelenti, míg például Romániában a férjezettként használt nevet. Az erre a problémaforrásra való oda nem figyelés tipikus példája a „budapesti magabiztosságnak”). A választási szakértők szerint a jelenlegi rendszerben – amely csak kétharmados országgyűlési többséggel módosítható – maximum 2-4 szavazatot hozhatnak a külhoni magyar voksok, hiszen csak pártlistákra szavazhatnak. Csakhogy ez adott esetben döntő lehet a kétharmad vagy a népszavazások vonatkozásában. Közvetetten pedig, mivel nincs regisztrálva a külhoni magyar állampolgárok magyarországi lakcímbeljelentése, bármikor lehet tömeges átjelentkezéssel bizonyos körzeteket manipulálni. Ha sokszor festjük az ördögöt a falra, az előbb-utóbb megjelenik, így csak bízhatunk abban, hogy ez a feszültség nem bontakozik ki. (Hiszen a szavazati jog adófizetési kötelezettség nélkül jóval tágabb problematika, mint a külhoni magyarok szavazati joga.)

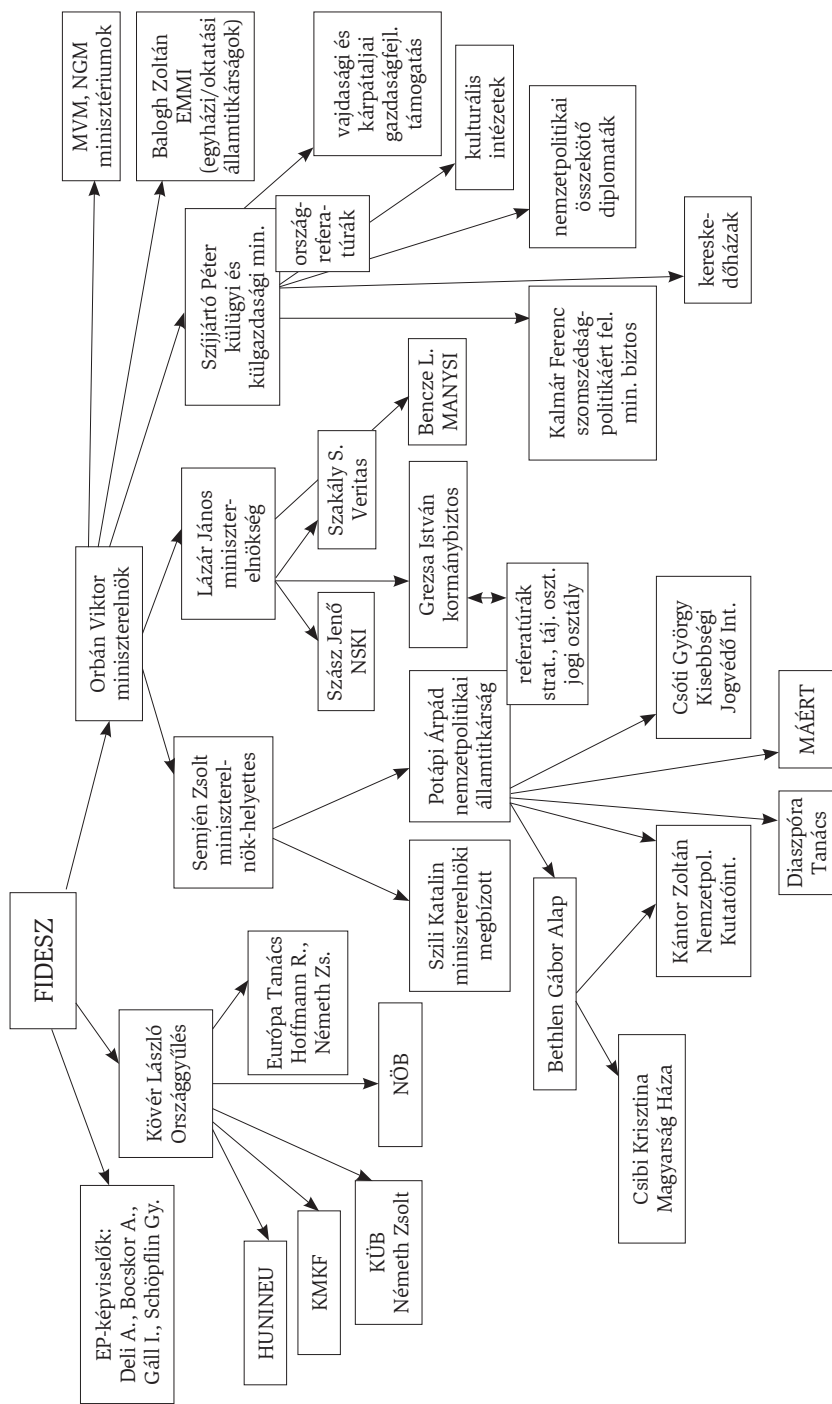
Amire a politikai közösségépítés szempontjából igazából oda kell figyelni, az a Fidesz médiabefolyásának kiterjesztése a határon túli nyilvánosságban. Jó néhány elemző a 2016-os decemberi, az RMDSZ-t támogató in-

tenzív közmédiakampányban is a 2018-as magyarországi választás fideszes médiaportfólió próbáját vélte felfedezni. A szociológiai mérések szerint az RMDSZ enélkül is elérte volna az 5 %-ot; a hatást inkább abban látom, hogy az Orbán meghatározta magyarországi és külhoni média nem osztotta meg a romániai választókat, hanem Budapestről integrálta.

A 3. ábrán bemutatott nemzetpolitikai intézményi felépítést látva szembeötlő az átláthatatlanság, a sokközpontúság, a párhuzamosságok. Ha az a végső cél, hogy a külhoni magyar intézményrendszer kapcsolódjon a magyarországihoz, a miniszterelnökön kívül legalább négy-öt erőközponttal és dupla annyi egyéb intézménnyel kell számolni. Ma a döntések vagy a legfelsőbb szintre csúsznak, vagy különösebb koherencia nélkül születnek, hacsak nem tudja ezeket egy-egy kisebbségi politikus összefogni a régió szintjén (Pásztor István VMSZ, Brenzovics László, Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség, KMKKSZ). Ezzel azonban a vezérdemokrácia egyszemélyi politikai döntését is exportálják a kisebbségi magyar közösségekbe.

A 2010 utáni magyarságpolitika legfontosabb következménye az új ket-tős állampolgársági státusz, amellyel majdnem egymillió ember él, s ennek a hosszabb távú következményei a következő évtizedre válnak láthatóvá. Amit ebből most érzékelné lehet, a következőkben foglalható össze:

- Az egzisztenciális gondokkal küzdő, elsősorban szerbiai és ukrainai magyarság számára a nemzetközi munkaerőpiacra való kilépést jelentette a magyar útlevél.
- A kisebbségi közösségeken belül az egyéni társadalmi mobilitási pályák sokkal könnyebben kerülnek át Magyarországra, elsősorban a továbbtanulási stratégiákkal. A többségi nyelv minél magasabb szintű elsajátítására tett erőfeszítések helyett más, jobban konvertálható ismeretek megszerzésére kerül át a hangsúly, de ez egyben valószínűsíti az adott kisebbségi közösségből való kilépést.
- A külhoni magyarok számára a magyar állampolgárság könnyített megszerzése az egyéni magyarországi emancipáció lehetőségét teremtette meg. De ezzel egyben utat nyitott egy új (magyar) állampolgári azonosság és azonosulás előtt, amely felülírhatja a kisebbségi identitástudatot. (Itt természetesen nem állandó, kőbe véssett kánonokról van szó; egyénenként változó a magyar állampolgárság és a kisebbségi magyar önazonosság viszonya.)
- Tovább mélyül a magyar kisebbségi elitek legitimációs válsága (kit és milyen alapon képviselnek, ki határozza meg a közösségi érdekeket), valamint az anyaországnak és a többségi nemzetnek való kiszolgáltatottsága. Egyre nehezebb lesz ebben a viszonyrendszerben önálló politikai szereplőként tevékenykedni.
- A párhuzamos kisebbségi társadalom építésének programja mint összefoglaló közpolitikai program megkezdett. Közben a Székelyföldön

3. ÁBRA • A magyar kormányzat nemzetpolitikai intézményrendszere, 2017

Forrás: a szerző összeállítása

(a tömbmagyar területek közül egyedülként) egy új otthonteremtési identitásépítő folyamat zajlik, amelyre már nagy hatással van a transznacionalizáció, egyrészt a kettős állampolgárság révén, másrészt a nagyszámú vendégmunkás tapasztalatai, a külföldi minták hatására, ami már ma is a régió modernizációjának motorja.

- Az előbbieket nyomán a magyar többségű települések és a lakóhelyükön kisebbségben élő magyarság céljai, intézményessége a jelenleginél is jobban szét fog válni.

Dolgozatommal azt szerettem volna megmutatni, hogy bár a „nemzet dolgairól” sokféleképp gondolkodhatunk, de a nacionalizmus mint társadalomtörténeti jelenség és a nemzetesítő állam politikájának egy-egy rész-kérdése történeti keretek között szakszerűen értelmezhető a működést, a működtetők érdekeit és a probléma viszonyait számba véve. A nemzetesítő államról sem csak kritikailag, leleplezően érdemes beszélni, hanem meg kell ismernünk és meg kell értenünk, ha mindezen változtatni akarunk.

HIVATKOZOTT SZAKIRODALOM

- BÁRDI 2013 BÁRDI Nándor: Magyarország és a kisebbségi magyar közösségek 1989 után, *Metszetek*, 2013/2., 40–79, metszetek.unideb.hu = goo.gl/MYvvZC
- BLÉNESI–MANDEL–SZARKA szerk. 2005
BLÉNESI Éva – MANDEL Kinga – SZARKA László (szerk.): *A kultúra világa. A határon túli magyar kulturális intézményrendszer*, Budapest, MTA Kisebbségkutató Intézet, 2005, kisebbségkutato.tk.mta.hu = goo.gl/VO7GDD
- CSETE–PAPP Z.–SETÉNYI 2010
CSETE Örs – PAPP Z. Attila – SETÉNYI János: „Kárpát-medencei magyar oktatás az ezredfordulón” in BITSKEY Botond (szerk.): *Határon túli magyarság a 21. században. Konferenciasorozat a Sándor-palotában*, Budapest, Köztársasági Elnöki Hivatal, 2010, 44–54, mek.oszk.hu = goo.gl/fpRLWz
- GYURGYÍK–HORVÁTH–KISS 2010
GYURGYÍK László – HORVÁTH István – KISS Tamás: „Demográfiai folyamatok, etnikulturális és társadalmi reprodukció” in BITSKEY Botond (szerk.): *Határon túli magyarság a 21. században. Konferenciasorozat a Sándor-palotában*, Budapest, Köztársasági Elnöki Hivatal, 2010, 33–43, mek.oszk.hu = goo.gl/fpRLWz
- KISS 2012 KISS Tamás: Demográfiai körkép, *Educatio*, 2012/1., 24–48, epa.oszk.hu = goo.gl/7l4Tp1

- D. LŐRINCZ 2016 D. LŐRINCZ József: Az erdélyi magyar politizálás kialakulása a 20. században. *Magyar Kisebbség*, 2016/2., 143–163, jakabffy.ro = goo.gl/GRpQPN
- ÖLLŐS 2008 ÖLLŐS László: *Az egyetértés konfliktusa. A Magyar Köztársaság alkotmánya és a határon túli magyarok*, Somorja, Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2008.
- PAPP Z. 2012 PAPP Z. Attila: Romák és magyar cigányok a Kárpát-medencében. Demográfiai áttekintés, *Pro Minoritate*, 2012/3., 53–79, prominoritate.hu = goo.gl/e1QUhd

TOVÁBBI SZAKIRODALOM

- BÁRDI Nándor: *Tény és való. A budapesti kormányzatok és a határon túli magyarság kapcsolattörténete*, Pozsony, Kalligram, 2004, adatbank.transindex.ro = goo.gl/2dWU11
- BÁRDI Nándor – ÉGER György: *Útkeresés és integráció. Válogatás a határon túli magyar érdekvédelmi szervezetek dokumentumaiból, 1989–1999*, Budapest, Teleki László Alapítvány, 2000, adatbank.transindex.ro = goo.gl/i6i7Kn
- BÁRDI Nándor – FEDINEC Csilla – SZARKA László (szerk.): *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században*, Budapest, Gondolat – MTA Kisebbségkutató Intézet, 2008, academia.edu = goo.gl/O1RcUX
- KÁNTOR Zoltán (szerk.): *A státustörvény: előzmények és következmények*, Budapest, Teleki László Alapítvány, 2002, mek.oszk.hu = goo.gl/Z3ZE3e
- KISS Tamás: Nemzetdiskurzusok hálójában. Az állampolgárság-politika, mint a magyar nemzetre vonatkozó klasszifikációs küzdelem epizódja és eszköze, *Magyar Kisebbség*, 2013/3–4., 7–95, epa.oszk.hu = goo.gl/mxCw7S
- KOCSIS Károly – BOTTLIK Zsolt – TÁTRAI Patrik: *Etnikai térfolyamatok a Kárpát-medence határainkon túli régióiban, 1989–2002*, Budapest, MTA Földrajztudományi Intézet, 2006.
- PAPP Z. Attila – VERESS Valér (szerk.): *Kárpát panel 2007. A Kárpát-medencei magyarok társadalmi helyzete és perspektívái. Gyorsjelentés*, Budapest, MTA Kisebbségkutató Intézet, 2007, mek.oszk.hu = goo.gl/Q290bK

A legfontosabb külhoni magyar adatbankok:

Erdélyi Magyar Adatbank: adatbank.ro

Szlovákiai Magyar Adatbank: adatbank.sk

Délvidéki Digitális Adattár: dda.vmmi.org